

8. Скітер І. С. Побудова алгоритму аналізу складних економічних систем структурного типу на основі системного підходу / І. С. Скутер, А. Г. Гребінник // Чернігівський наук. часопис ЧДІЕУ. Серія 1, Економіка і управління: збірник наукових праць. – Чернігів: ЧДІЕУ, 2011. – № 1. – С. 13–20.
9. Черняк Ю. И. Системный анализ в управлении экономикой / Ю. И. Черняк. – М.: Экономика, 1975. – 191 с.
10. Янг С. Системное управление организацией; пер. с англ. / С. Янг. – М.: Советское радио, 1972. – 456 с.
11. Бабанский Ю. К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований: (дидактический аспект) / Ю. К. Бабанский. – М.: Педагогика, 1982. – 192 с.
12. Плотинский Ю. М. Модели социальных процессов: учеб. пособие для высших учебных заведений. – Изд. 2-е, перераб. и доп. / Ю. М. Плотинский. – М.: Логос, 2001. – 296 с.
13. Акофф Р. Планирование будущего корпорации; Пер. с англ. / Р. Акофф. – М.: Прогресс, 1985. – 328 с.

УДК 37:93/94-057.875

П. В. ВЕРБИЦЬКА

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Обґрунтовано важливість соціально-педагогічної проблеми формування особистості як члена громадянського суспільства в контексті історичного досвіду та соціально-політичних і педагогічних традицій. Встановлено, що впродовж ХХ ст. ці ідеї втрачали провідні позиції у політичній думці. Лише наприкінці 80-х років ХХ ст. кардинальні політичні зміни в Східній та Центральній Європі повернули ідею громадянського суспільства у сферу теоретичних міркувань та громадського життя. Для західноєвропейських демократій ця проблема набула особливої актуальності згодом в умовах об'єднаної Європи.

Ключові слова: особистість, громадянське виховання, громадянське суспільство.

П. В. ВЕРБИЦКАЯ

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ ГРАЖДАНСКОГО ВОСПИТАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Обоснована важність соціально-педагогічної проблеми формування особистості як члена громадянського суспільства в контексті історичного досвіду та соціально-політичних і педагогічних традицій. Установлено, що на протязі ХХ в. ці ідеї втрачали провідні позиції у політичній думці. Лише наприкінці 80-х років ХХ ст. кардинальні політичні зміни в Східній та Центральній Європі повернули ідею громадянського суспільства у сферу теоретичних міркувань та громадського життя. Для західноєвропейських демократій ця проблема набула особливої актуальності згодом в умовах об'єднаної Європи.

Ключевые слова: личность, гражданское воспитание, гражданское общество.

P. V. VERBYTSKA

HISTORICO-PEDAGOGICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF CIVIL EDUCATION OF PERSONALITY

The important socio-pedagogical problem of the formation of a personality as a civic society member based on the historical roots, socio-political and pedagogical traditions have been substantiated. It has been defined that during the XX century these ideas were losing their leading positions in political thought. Only at the end of the 80-s of the XX century critical political changes in Eastern and Central Europe brought back the idea of civil society in the sphere of theoretical thought and civil life. For western European democracies this problem has become especially topical under the conditions of united Europe.

Keywords: personality, civil education, civil society.

Рівень розвитку громадянського суспільства та демократичних процесів загалом визначається соціальною активністю його громадян, наявністю потреби реалізувати особистий потенціал, соціальні компетентності задля покращення суспільно-громадського життя. «В Україні трансформаційні зміни пов'язані передусім з розвитком громадянського суспільства як всеохоплюючого феномена, як показника і рушійної сили трансформаційних змін», – зазначає О. Сухомлинська [13, с. 2]. Одним із важливих суспільних завдань будь-якої держави є підготовка молодого покоління до відповідального та усвідомленого життя і діяльності в правовій демократичній державі, громадянському суспільстві.

Ми дотримуємося думки, що рівень зрілості громадянства – суттєвий чинник функціонування демократичної держави. Його значення як носія громадянської культури є особливо важливим у контексті демократичних змін в Україні. Адже становлення громадянського суспільства можливе за умови трансформації етнічної спільноти у спільноту політичну, об'єднану базовими цінностями та пріоритетами, тобто політичну націю.

Здійснений аналіз вітчизняних теоретико-методологічних джерел дав підстави виокремити кілька напрямів сучасного наукового пошуку із досліджуваної проблематики: вивчається ідея громадянського суспільства, її еволюція і теоретичний зміст на різних етапах історії (В. Бабкіна, В. Горбатенко, Ю. Шемчушенко); розглядається сутність, структура, функції громадянського суспільства, взаємодія його окремих елементів (Р. Балабан, Ф. Рудич, Т. Розова, В. Барков); вивчається діалектика взаємовідносин громадянського суспільства і держави, їх взаємодії у межах різних політичних систем (В. Бебик, В. Борніков, Л. Дегтярєва, А. Кудряченко, А. Бабкін, В. Селіванов).

Однак, на нашу думку, бракує інтеграційних наукових досліджень, які б поєднували філософські, політологічні, культурологічні теоретичні підходи до розвитку громадянського суспільства із педагогічними концепціями громадянського виховання особистості. Аспекти проблематики громадянського виховання та освіти крізь призму потреб розвитку громадянського суспільства в Україні відображено лише в працях В. Горбатенка, О. Дем'янчук, О. Поликівської, С. Рябова, О. Сухомлинської, Г. Філіпчука.

Метою статті є розгляд важливої педагогічної проблеми: формування людини-громадянина, насамперед як члена громадянського суспільства, опираючись на історичне коріння та соціально-політичні і педагогічні традиції.

Кожне суспільство прагне виховати справжніх громадян, забезпечуючи їх основними суспільними цінностями, нормами і правилами співжиття, моделями соціальної поведінки. Відтак актуальність розроблення цієї проблематики визначається потребами сучасного етапу формування українського суспільства.

Ідея громадянського суспільства, яка нерозривно пов'язана із вихованням його громадян, сягає корінням епохи античної цивілізації. Античні республіки вимагали від своїх громадян високорозвинутої громадянської добродетельності, що полягала у здатності жертвувати особистим благом заради суспільної користі. Аристотель у трактаті «Політика» зазначав, що людина – істота політична [1]. Політичність для греків означала не лише сумлінне дотримання законів і раціональне використання відповідних прав, а й виявлення ініціативи у державних справах.

Одним з найбільших досягнень стародавніх римлян було створення громадянського права, в якому склались та були розвинуті такі важливі поняття змісту громадянського виховання, як громадянство, правоздатність, проблеми громадянсько-правової відповідальності. Римський філософ Цицерон розглядав громадянина як людину, котра визнає й виконує вимоги конституції, що розцінювалося ним як моральний обов'язок, який громадяни повинні звести у ранг потреб [9, с. 61]. Відповідно й мету громадянського становлення особистості Цицерон вбачав у вихованні вміння поєднувати особисті та суспільні інтереси.

Середньовічні уявлення про суспільство відображали відчуття гармонії, котра, як вважалося, існує між особою та суспільством. Базисом для утвердження поняття громадянського суспільства в ці часи були західноєвропейські громади середньовічних міст з їх самоврядуванням (магдебурзьке право). Усі права та обов'язки людини розглядалися як права та обов'язки стану, до якого вона належала. Два виміри середньовічного суспільства – світський та духовний – стали наслідком впливу християнства, що принесло подвійну лояльність: вірність як духовній, так і політичній владі. Середньовіччя громадянськість

цінувалася менше, ніж у стародавні часи: під впливом церкви домінантною властивістю людини була релігійність.

В епоху Відродження відбувається гуманізація виховання, яка спрямовувалася на визнання неповторної індивідуальності людини, розвиток її творчих здібностей та можливостей, духовних потреб та інтересів, реалізації життєвих планів. Педагогічні ідеї Я.-А. Коменського наповнені думками про «людину як найдосконаліше, прекрасне творіння», відтак школа повинна бути «майстернею людяності»; «вся освіта повинна здійснюватися легко і природно, ніби сама собою, – без биття, суворості або примусу», – зазначав педагог [10, с. 53]. Він сформулював актуальну думку про те, що в основі виховання має бути звернення до внутрішньої, закладеної природою сутності вихованця.

Епоха Просвітництва сприяла появі філософії природних прав науковий підхід був також застосований до вивчення людини та суспільства. Отже, до XVIII ст. суспільство стало достатньо незалежним, що дало підставу теоретикам формувати концепції суспільства та політичного устрою.

На підставі аналізу філософсько-історичної та педагогічної літератури можна зробити висновок, що в повному обсязі ідеї громадянського суспільства й виховання його громадян формуються, починаючи з XVII ст. Його основні положення визначені філософами Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегелем, А. Токвілем та ін.

Термін «громадянське суспільство» належить представнику німецької філософії Г. Гегелю [3, с. 269]. Він уперше чітко розмежовує політичну державу і громадянське суспільство як сферу приватного життя суспільних індивідів і першим в історії філософії досліджує становлення громадянського суспільства як історичний процес.

За результатами філософсько-історичного аналізу можна зробити висновок, що розмежування держави та суспільства у філософських поглядах було значним кроком, який дав змогу в XVII–XIX ст. розглядати суспільство як соціальний та психологічний простір, в якому індивід одноосібно або у співпраці з іншими отримав змогу контролювати діяльність уряду.

В умовах відсутності Української державності проблема виховання підростаючого покоління, здатного втілити ідею соборності і незалежності України, стала домінуючою у національній філософсько-педагогічній думці. Умови життя на українських землях, які перебували під владою різних держав, визначали специфіку розвитку виховання української молоді. Українські мислителі, філософи, провідні освітянські та громадські діячі розуміли важливість виховання національної свідомості молодого покоління.

Так, М. Драгоманов наголошував, що сутність держави полягає не у формі її устрою, а в правах, якими наділені громадяни; – у свободі слова, забезпеченні працею, свободі організації союзів і товариств, національній свободі. Важливе місце у його працях відводилося політичним правам і свободам громадян. У праці «Лібералізм і земство в Росії» він проаналізував феномен свободи, наголошуючи на особистій, громадянській, державній свободі [8, с. 550].

З іншого боку, І. Франко частково охарактеризував риси громадянського суспільства, вказуючи, що майбутній устрій «буде базуватись на якнайширшій самоврядуванні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів» [15, с. 61]. У зверненні до молоді він сформулював пріоритетні завдання громадянського виховання того часу: «Здобуйте знання, теоретичне і практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статочних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею...» [15, с. 65].

Таким чином, можна констатувати, що наприкінці XIX ст. сформувалися засадничі підходи до громадянського виховання молодого покоління. Українська педагогіка, спираючись на традиції, а також прогресивні ідеї європейської освіти і виховання, утверджувала в Україні національну систему виховання як важливий засіб передачі молоді суспільних цінностей та досвіду, необхідних для підготовки до боротьби за незалежність.

У контексті характеристики громадянського виховання як невід'ємної умови та складової громадянського суспільства, варто відзначити досвід його перших паростків – громадських об'єднань свідомих українців в дорядянський час, зокрема, товариств «Просвіта» та «Рідна школа». Під егідою «Просвіти» утворювалися молодіжні організації, розвивалася видавнича діяльність, діяли драматичні товариства. Активізуючи освітню діяльність, товариство сприяло

розвитку різних форм освітньо-виховної роботи: виклади і гутірки (дискусії), вечори запитань та відповідей, народні свята і обходи, освітні віча, виставки фахових і аматорських театрів, інсценізовані суди, відвідини вистав, музеїв [12, с. 113].

На основі аналізу історичних та педагогічних джерел можна визнати значну роль у громадянському вихованні молодого покоління в дусі патріотизму, національної самосвідомості, високого морального духу молодіжних громадських організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт». Ці товариства своєю діяльністю сприяли формуванню національної свідомості української молоді під гаслами збереження традицій, мови, культури, історії рідного народу. Отже, молодіжні товариства були виразниками інтересів і потреб української молоді першої третини ХХ ст. та добрими прикладами реалізації ідей громадянського виховання.

Таким чином, у різних історичних і політичних умовах, в яких перебували українські землі, ідея громадянського виховання розвивалася в контексті світової педагогічної думки, а також визначалася особливостями розвитку паростків громадянського суспільства. Важливі положення концепції громадянського виховання молоді викладено у працях К. Ушинського: виховання має будуватися на національній основі, має бути народним, здійснюватися рідною мовою, формувати людину, для якої праця є справою честі [14]. Б. Грінченко, наголошуючи на діяльній компоненті виховання молодого покоління, зазначав: «Виховати розум дитини, наскільки це посильно для народної школи, розвинути, зміцнити його, зробити дитину придатною для подальшої діяльності – ось завдання народної школи, тому що при сучасному стані речей саме в цій подальшій діяльності й полягає вся суть» [5, с. 265].

Концептуальні основи громадянського виховання як важливого чинника державності закладаються у період українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Так, С. Русова в праці «Суспільні питання виховання» сформулювала концептуальні засади виховання громадян Української незалежної держави, зазначаючи, що українська школа, національна по духу, має не тільки навчати, а, насамперед, виховувати. На її думку, завдання виховання – об'єднати цей індивідуальний склад душі з тим громадянством, серед якого особа живе, яке й складає для неї її духовне оточення» [11, с. 314].

Таким чином, можемо констатувати, що в період визвольних змагань українського народу українські педагоги та культурно-освітні діячі головну увагу приділяли розробці теоретичних основ національної освіти і виховання, метою яких було формування у молодого покоління почуття національної ідентичності, його підготовка до здобуття власної держави. Пріоритетом при цьому визначалися інтереси вихованців.

Важливо зазначити, що вагомий вплив на спрямованість системи освіти і виховання мали реформаторські тенденції світової педагогіки – трудова педагогіка Г. Кершенштайнера, прагматична педагогіка навчання через діяльність Дж. Д'юї та В. Кілпатрика. Так, Дж. Д'юї наголошував, що добробут демократичного суспільства залежить від ініціативності та самостійності громадян – активних учасників управління та ведення справ для блага цілого, тому найважливішим завданням виховання є навчання людини пристосовуватись до свого середовища і взаємодіяти з ним, що і є умовою саморозвитку. Актуальними у контексті нашого дослідження є думка вченого про те, що залучення дітей до соціальних відносин є одночасно як засобом, так і результатом виховання [7, с. 54].

Водночас положення державно-громадянського виховання, сутність якого полягала в навчанні вихованців обов'язку добровільного служіння громаді, у міжвоєнний період розробляються у вітчизняній педагогічній думці в Західній Україні. Українські педагоги формували потребу виховання громадянської та державницької позиції українців. На важливості тісної взаємодії індивідуального виховання з громадянським наголошував М. Галушинський, зазначаючи, що саме шляхом громадянського виховання можна забезпечити гармонійне розуміння відносин людини і держави [2, с. 9]. Головним завданням, на його думку, мало стати виховання особи для державного життя у результаті перетворення школи у шкільну громаду.

Підсумовуючи напрацювання громадських та педагогічних діячів першої третини ХХ ст., ми дійшли висновку, що зосередження уваги української еліти на ідеї створення майбутньої Української держави стимулювало спрямування уваги на розвиток основ національного виховання. Акцент робився на формуванні громадянських почуттів та відповідальності молодих українців. Вагомим у формуванні виховного ідеалу було поєднання цілей громадянського та морального виховання.

Важливим для означення проблематики нашого дослідження є радянський досвід в історії України, впродовж якого ідея громадянського суспільства у політичній думці втрачала провідні позиції, натомість, теорія та практика держави набирала великого значення. Гаслами радянського суспільного розвитку стали централізація, могутній уряд, планова економіка. Ці ідеї, доведені до крайності, призвели до встановлення тоталітарного режиму в СРСР. Незважаючи на негативні суспільно-політичні умови формування українського громадянського суспільства, надзвичайно важливим було те, що українські філософи, педагоги значну увагу приділяли питанню виховання молодого покоління як важливій умові державотворення.

Аналізуючи розвиток громадянського суспільства, слід сказати, що впродовж ХХ ст. ці ідеї, на жаль, втрачали провідні позиції у політичній думці. І лише хвиля кардинальних політичних змін, що охопила країни Східної та Центральної Європи наприкінці 80-х років ХХ ст., повернула ідею громадянського суспільства у сферу теоретичних міркувань та громадського життя. Питання формування громадянства і громадянського суспільства на пострадянському та постсоціалістичному просторі стало активніше обговорюватися, ніж в західноєвропейських країнах, адже вони вважалися антитезою всьому тому, що відповідало старому тоталітарному режиму. Для західноєвропейських демократій ця проблема набула особливої актуальності згодом в умовах об'єднаної Європи.

Політичні теоретики та практики – С. Гангтінгтон, Ф. Фукуяма, Р. Патнем, К. Поппер, Е. Тоффлер інтенсивно обговорювали місце та значення громадянського суспільства для консолідації демократичних сил. Зокрема, наголошувалося, що справжні спільноти міцних громадянських суспільств об'єднані цінностями, нормами та досвідом, які є спільними для їхніх членів. Чим глибшим і сильнішим є дотримання цих спільних цінностей, тим сильнішим є відчуття спільноти. У цьому контексті для означення спільних суспільних цінностей використовуються терміни «соціальне громадянство» і «соціальний капітал» (Ф. Фукуяма, Р. Патнем). Як зазначав Ф. Фукуяма, соціальний капітал необхідний для створення здорового громадянського суспільства, тобто сукупності груп і асоціацій, що знаходяться між сім'єю і державою [16, с. 37]. Отже, громадяни набувають соціальний капітал, беручи активну участь в організаціях громадянського суспільства, та в подальшому можуть використовувати його для зміцнення демократичних принципів в управлінні державою.

Як висновок, можна констатувати, що плекання культури громадянського суспільства засобами громадянського виховання орієнтує індивідуальні особливості та погляди на загальні суспільні потреби, узгоджує із загальними нормами демократичного суспільства. За таких умов у громадян виникають виразні почуття свого місця у суспільстві та мотивації до участі у громадському житті.

Актуальною у контексті дослідження є позиція О. Сухомлинської, яка зазначає, що проблеми громадянського виховання дітей та молоді – це вічні проблеми, які перебувають у центрі уваги педагогів, громадських та політичних діячів: «Скільки існують держави, стільки й суспільство висуває й на свій розсуд вирішує питання мети, змісту, шляхів, засобів та методів виховання своїх майбутніх громадян» [6, с. 145]. В. Горбатенко наголошує на завданні громадянського виховання в умовах глобалізації: розвиток здатності молоді до гуманістичного осмислення результатів людської діяльності в історичному минулому і сьогоденні [4, с. 3]. Отже, йдеться про формування засобами громадянського виховання принципів і критеріїв гуманізму, людяності, свободи особистості, рівності, справедливості.

Узагальнюючи напрацювання вчених і практиків з проблеми громадянського виховання у контексті розвитку громадянського суспільства, зазначимо, що спільним для них є те, що вони відображають динамічність сучасного наукового пошуку в умовах розвитку глобальних тенденцій і викликів. Глобалізація надає нового контексту громадянському вихованню, беручи до уваги всі локальні та глобальні зв'язки. Варто зазначити, що соціальний капітал необхідний для успіху кожної країни у розвитку демократичних процесів. Суспільно-політична активність громадян, їхнє залучення до врядування, насамперед на місцевому рівні, реалізація і взаємозв'язок громадянських прав і обов'язків, здійснення ними контролю за діяльністю уряду, тобто життєздатність громадянського суспільства є ознакою демократичної культури суспільства.

Таким чином, можна стверджувати, що громадянське виховання молоді є надзвичайно актуальним соціально-педагогічним викликом України і перспективним напрямом наукового

пошуку, оскільки активна участь особистості у громадському житті є однією з найважливіших ознак цивілізованого суспільства, демократизації політичного життя, виявом зростання громадянської свідомості людей, реалізації їх громадянської гідності і прав, що вельми актуально в сучасних реаліях України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель Сочинения: в 4 т. / Аристотель; АН СССР. – М.: Мысль, 1976. – Т. 4. – 1981. – 258 с.
2. Галушинський М. Боротьба з неграмотністю. Що треба читати? / М.Галушинський // Наш шлях до освіти. – 1932. – С. 5–14.
3. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: в 2 т. / Георг Вильям Фридрих Гегель; Т. 1. – М.: Мысль, 1972. – 630 с.
4. Горбатенко В. Громадянська освіта як чинник гуманізації суспільства / В. Горбатенко // Доба. – 2002. – № 3. – С. 2–5.
5. Грінченко Б. Д. Твори: в 2-х т. / Борис Дмитрович Грінченко. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1.: Поетичні твори, оповідання, повісті – 1990. – 632 с.
6. Громадянин – Держава – Громадянське виховання: антологія / упоряд.: М. П. Рагозін і О. В. Сухомлинська. – Донецьк: Донбас, 2001. – 262 с.
7. Д'юї Дж. Досвід й освіта; пер. з англ. М. Василенко. / Джон Д'юї – Львів: Кальварія, 2003. – 84 с.
8. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / Михайло Петрович Драгоманов; упоряд. І. С. Романченко; гол. ред. О. С. Засенко. – К., 1970. – Т. 2. – С. 550–551.
9. История философии в кратком изложении / П. Вошагликова, В. Соучек, П. Ваврушек и др. ; пер с нем. И. И. Богута. – М.: Мысль, 1991. – 590 с.
10. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. / Я. А. Коменский; под ред А. И. Пискунова. Т. 2. – М.: Педагогика, 1982. – 576 с.
11. Русова С. Дещо з філософії виховання / Софія Русова // Вільна українська школа. – 1918. – № 10. – С. 306–316.
12. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення: навч-метод. посіб. / Богдан Михайлович Ступарик. – К.: ІЗМН, 1998. – 336 с.
13. Сухомлинська О. Виховання як соціальний процес : особливості сучасних трансформаційних змін / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – 2004. – № 2. – С. 2–6.
14. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. за ред. О. І. Пискунова: Теоретичні проблеми педагогіки. / К. Д. Ушинський; – К. : Рад. школа, 1983. Т. 1: – 489 с.
15. Франко І. Громадянські права студентів / Іван Франко // Педагогічні статті та висловлювання. / упоряд. О. Г. Дзевєрін. – К., 1960. – С. 60–66.
16. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку; пер. з англ. В. Дмитрика. / Ф. Фукуяма. – Львів : Кальварія, 2005. – 380 с.